

Vadai István

SZÁMÍTÓGÉP A VERSTAN SZOLGÁLATÁBAN

Módszertani megjegyzések egy számítógépes ritmuselemzési kísérlet kapcsán

A számítógép mint mumus

A számítógépek használata lassan a verstani kutatások egyik módszerévé válik. Ennek kapcsán szeretnék néhány módszertani jellegű megjegyzést tenni. Dolgozatom egy nemrégiben megjelent metrikai monográfia vizsgálatán alapul. A könyv, mely az első olyan számítógépes ritmuselemzés anyagát tartalmazza, amit magyar anyagon a teljesség igényével végeztek Jékel Pál és Szuromi Lajos munkája.¹ Habár dolgozatomnak nem az értékelés a célja, célszerűnek találtam a könyv részletes vizsgálatát, hogy a felmerülő kérdéseket, mint a számítógépes módszer tipikus problémáit tekintessük.

Véleményem szerint az ilyen jellegű kutatások elterjedéséhez elengedhetetlenül hozzátartozik az alapos vizsgálat. Divatos irányzat táblázatokkal, statisztikákkal, számadatokkal teletűzdelni manapság a tudományos dolgozatokat, de ennek hátránya is lehet. Íme egy vélemény még a számítógépes vizsgálatok előtti korból: „A számokkal utóvégre a legvakmerőbb alkémiát is lehet űzni, csak megfelelő módon kell azokat összeadni, osztani, középarányosukat és integráljukat kiszámítani!”² A nehezen érthető, olykor valóban hibás, vagy csak megalapozatlan módszerek ma is inkább hátráltatói az egzakt leírásoknak ahelyett, hogy ténylegesen pontosabbá, egyszerűbbé tennék a vizsgálatot. Az ilyen (és nem csak számítógépes) módszerek mumusként viselkednek. Nem az érthetőséget szolgálják, csupán ellenkezőt váltanak ki.

Természetesen szép számmal akadnak példák a matematika alkalmazásának területén, melyek mentesek az efféle hibáktól. Az irodalomelmélet eszköztárában megtalálhatók a matematikai segéd-eszközök is.³ Az ilyen eljárások helyes alkalmazására is vannak példák.⁴ Szuromi Lajos a tárgyalandó könyv módszereit használja véleményem szerint helyesen egy korábbi elemzésében.⁵ Sajnálatos módon azonban éppen ezektől a munkáktól riasztanak el azok az elemzések, melyek ugyanezt az eszköztárat használva következtelenül járnak el, feleslegesen matematizáltak, vagy hibákkal tetéztettek. Ahhoz, hogy a számadatokkal történő jellemzés ne riasztó, hanem érthető eljárás legyen, szükséges a szigorú kontroll és a szóba jöhető félreértelmezések, típushibák számbavétele.

A könyv, amelynek kapcsán ezekről a hibákról szeretnék beszélni, értékes abból a szempontból, hogy úttörő jellegű, hogy az eddigiektől eltérő módon közelíti meg célját, és feltétlenül érdeme, hogy a majd ismertetésre kerülő problémák ellenére is viszonylag jó képet ad Petőfi verseinek ritmusáról. Érdemes megvizsgálni, hogyan hat egymásra az ütemhangsúlyos és időmértékes versrendszer. Megvalósításában mégis hibásnak tartom a kötetet. A számítógépes módszer gyermekbetegségeit viseli magán. Ezeket szeretném célba venni, ezért választottam alcímembe a *módszertani* jelzőt. Remélem, hogy írásommal elősegítem a további számítógépes kutatásokat, s az említett problémák megvilágításával

¹ JÉKEL Pál–SZUROMI Lajos, *Petőfi metrumai I.*, Debrecen 1980.

² JUNKER Henrik, *A nyelvritmikai kutatás módszerei*, MNY 1940/4–5.

³ Wilhelm FUCKS–Josef LAUTER, *Az irodalmi stílus matematikai elemzése*, Helikon 1970. 350–381.; Solomon MARCUS, *A nyelvi szépség matematikája*, Bp. 1977. különösen a III. fejezet anyaga.

⁴ ZSILKA Tibor, *Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel*, Helikon 1970. 351–362.; KELEMEN Péter, *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, Bp. 1981.

⁵ SZUROMI Lajos, *Ady Endre: Párisban járt az ősz – Kocsiút az éjszakában*, ItK 1977. 573.

megnő azok elkerülésének esélye. Ha kellő figyelemmel kezeljük a számítógépet, olyan segítséget nyújthat, amely az eddigieknél sokkal mélyebb és széleskörűbb elemzéseket tesz lehetővé. (Természetesen ez a gépek egyik feladata; a másik, még igencsak kiaknázatlan lehetőség az adattárolás. Ez más távlatokat nyit a verstani kutatásoknak.)

A módszer mint lehetőség

Mínt hogy a magyar nyelv egyaránt alkalmas az ütemhangsúlyos és az időmértékes verselésre, metrikai elemzések során egy-egy vers vizsgálatakor mindkét mértékrendszert figyelembe kell vennünk. Versrendszerünk teszi lehetővé, hogy a nyelvi ritmus megvalósulásának ez a két formája együttélhet, sőt a formák tudatosulása után (pl. Petőfinél is) már az a legkritikább eset, hogy egy vers csupán az egyik versrendszer szerint értelmezhető. Átfogó metrikai monográfia írásakor teljesen érthető az igény, hogy a vizsgált versek ritmusát ennek megfelelően vegyük figyelembe. Vítás verstani kérdéseink ellenére az ütemhangsúlyos és az időmértékes verselésnek is kialakult a maga megszokott vizsgálati formája, besorolási rendje. A problémás részt egyre inkább a bimetrikus versek metrikai elemzésének kodifikálása jelenti.

Szimultán versek elemzésének igen széles eszköztára alakult ki a verselmélet fejlődése során, ám a gyakorlat mutatja a leginkább, hogy a módszerek sokrétűségének (és az elterjedés hiányának) fő oka a kezdetlegességben keresendő. Kialakultak ugyan az időmértékes verselés ritmusjelölésének olyan formái, amelyek figyelembe veszik az ütemhangsúlyokat, élnyomatékokat, a szótagok hosszának több változatát, de mégsem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Vagy túl bonyolultnak bizonyultak, vagy nem írták le a megkívánt pontossággal a ritmüstényezőket, azok egymásrahatását és együttélését. Szuromi Lajos, e problémakör neves szakértője maga is kidolgozott verstani munkássága során egy, az eddigieknél szélesebb spektrumú, sokrétűbb értékelőrendszert. E módszer használhatóságát kitűnően illusztrálja a már említett Ady-elemzés. Az újszerű vizsgálat a numerikus karakterekkel történő jellemzésen alapszik. Ez az eljárás amellett, hogy rögzíti a nyelvi megjelenés objektív tényezőit, teret enged a hangulati, érzelmi elemek szubjektív módosító hatásainak is. A metrumelemzés e módszere volt az egyik alappillére a Petőfi metrumait feldolgozó munkának.

Versritmus számítógépes kiértékelésére már korábban is láthattunk példát,⁶ de gyakorlati felhasználás szempontjából kétségtelenül a Jékel–Szuromi könyvé az elsőség. Egy egész költői életmű vizsgálatára alkalmas módszert kellett kidolgozniuk a könyv szerzőinek. A számítógép tette lehetővé, hogy a feldolgozás során használt számjegyek nagy mennyiségben is kezelhetőek maradjanak. A kész munka feltűnteti az elemzés során használt számjegyeket, így nyomon követhetjük a különböző szempontok hatásait, külön-külön tanulmányozhatjuk a nyomatókértékeket. A kötet gépi munkálatait, a programozást Jékel Pál végezte. Habár nem ez az első irodalmi anyagot kezelő munkája,⁷ mégis újszerű, különleges feladatot jelentett a versek ritmikái jellemzőinek számítógépes vizsgálata. Külön nehézséget okozhatott az adatkezelés szempontjából az emberi munka két gépi fázis közé való beillesztése, a lyukszalagos interface.

Az elkészült könyv a bevezető résztől és a záró metrumtipológiai mutatótól eltekintve tulajdonképpen nem más, mint Petőfi Sándor 300 lírai versének szótagolt változata, minden szótag alatt 2x4 számjeggyel. A későbbi részletes tárgyalás egyszerűsítése végett vezessünk be két jelölést. A szótagok alatt található számjegyeket betűzzük meg (miként a könyv is teszi) elhelyezkedésük szerint, így:

abcd
efgh

A versekre, azok soraira, szótagjaira történő utalásnál alkalmazzunk rövidítést. Például a 113/15/5 számsor jelenti a *Megy a juhász* ... kezdősorú, a könyv számozása szerinti 113. vers 15. sorának 5. szótagját és az alatta található nyolc számjegyet:

⁶ VOIGT Vilmos, *Számítógépes ritmuselemzési kísérlet*, ItK 1972. 203.

⁷ JÉKEL Pál–PAPP Ferenc, *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája*, Bp. 1974.

Értelemszerűen rövidül a jelzés, ha egy vers egész sorára, vagy az egész versre hivatkozunk.

A szótagok alatti számjegyek közül hat különböző szempontok szerinti nyomatékértéket képvisel, az utolsó kettő pedig ezek összegzéséből származik. A kialakuló nyomatékösszegek aránya képviseli a hangzó ritmust. Mivel az összeg értéke 1-től 15-ig változhat, igen árnyalt elemzésre nyílik lehetőség. A módszer figyelembe veszi a szótagok időbeli hosszát, hangsúlyerősségét, szólamnyomatékát, érzelmi hangsúlyát, metsztkövető nyomatékát és az arzikus nyomatékot. Vizsgáljuk most ezeket külön-külön, hogy a felmerülő problémákat tárgyalhassuk.

A módszer részei és a részek problémái

a) *pozíció*: A szótag időbeli hosszának mértéke. A könyv négyfokozatú skálát alkalmaz. Ennek a pozíciónak tulajdoníthatjuk az időmértékes versek szokásos ritmusjelölését. Attól függően, hogy a szótag magánhangzója rövid-e vagy hosszú, illetve, hogy a szótag nyílt-e vagy zárt, a pontérték 1-től 4-ig változik. Az eljárásnak két hiányossága is van. Az egyik, hogy nem vonatkozik az enklitikákra. A könyv meghatározása szerint: „Azon rövid magánhangzós nyílt, egytagú szócskák, amelyek szótanilag általában névelők, kötőszók, névmások (a, az, de, ha, te, mi, ti), mutatószók (e) a hangzásban általában minimális nyomatékú enklitikák.”⁸ A definíció túl széles értelmezése okozza, hogy ezek egy része mégis jelentős nyomatékkal rendelkezik, tehát korrekcióra van szükség. Enklitikaként először csökkentett nyomatékot kap a szócska, majd sok esetben (helyesen!) visszaminősül nyomatékos szóvá. A pontértékelés másik hiányossága a skála linearitásában rejlik. A hangzó szótagok időbeli hossza nem egyenes arányban növekszik a megállapított pontértékkel. Korábbi vizsgálatokból⁹ ismert, hogy egyes esetekben még a szótagok időértékének *sorrendje* is irreális. Valamiféle átlagértéket választva¹⁰ a szótagidők rendre

0,66 1,11 1,24 1,48

századmásodperc adódik. Az arányok közel sem adhatók vissza a könyvben alkalmazott módon. Ha már egyjegyű egész számokkal szeretnénk megközelíteni a mért hosszak arányát, akkor a

3 5 6 7

számsor a legmegfelelőbb. Persze így a 15-fokozatú skálát bővíteni kellene. Mint majd később látjuk, erre más okok is utalnak. Feltehetjük persze, hogy a szótagidők jelölésénél nincs szerepe a valós időbeli hosszaknak; ezt teszi a hagyományos időmértékes verselés is. A bináris oppozíció¹¹ csak a különbséget veszi figyelembe, s ezt sem a tapasztalatokra hagyatkozva teszi, hanem konvencióknak megfelelően. A probléma így legfeljebb kibővül. Egyrészt a konvenció nem támogatja a 4 különböző szótaghossz meglétét, másrészt így a pozíció legfeljebb erősségben különbözne az arzikus nyomatéktól, harmadrészt pedig érvényes a korábbi probléma is, a skála linearitása. Mi indokolja ezt? A konvenció nem. (Még a bináris oppozíciónál is legfeljebb a deákos verselésű költeményekben gondolunk arra, hogy a hosszú szótag kétszer annyi mora, mint a rövid. A jambikus verseknél *csak* a különbség a lényeges.) A lineáris skála talán egyszerűbb, de ez a többi adattal való egyeztetésnél aránytévesztéshez vezet!

A szótagidőknél maradvá, bizonytalanná teszi a valós vagy konvencionális hosszak megállapítását, hogy ezt a korabeli helyesírás igencsak következtetlenül jelzi. Természetesen vannak olyan esetek,

⁸ I. m. 10.

⁹ GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*, Bp. 1961.

¹⁰ KECSKÉS András, *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*, ItK 1966. 106.

¹¹ LOTZ János, *Metrika*, Helikon, 1973. 137–158.

amikor a kiejtést a költő szándékosan változtatja meg, de számos példa akad arra is, hogy a szótagok szokásostól eltérő hosszát semmi sem indokolja. Ha vershelyzet nem követeli meg, akkor a *sziv* szót a jelölés ellenére is bizonytalansággal ejti bárki. Persze a költői szabadság (szabadosság?) elkülönítése szinte lehetetlen feladat elé állítja az elemzőt. Kompromisszumra van szükség. Az egyik (és nem feltétlenül a legcélszerűbb) megoldás merev ragaszkodás a kritikai kiadás szövegéhez. Kérdés persze, hogy melyik kiadás a mérvadó. Újabb kiadásunk ugyanis több helyen eltér a könyv által is követett régebbitől.¹² Nehezíti a helyzetet, hogy a modern kiadás nem tartalmazza még a kötet által feldolgozott versek mindegyikét. A másik (és nem feltétlenül egyértelműen elvégezhető) megoldás a közelítő ejtőmódot tükröző átírat használata. Ez a módszer (miként a diftongusok esetében) itt talán helyesebb lett volna.

Nehézséget jelent a számítógép számára az idegen szavak és tájnyelvi szók kiejtésének követése is. A fent említett átírat segítene. Találunk a könyvben példát a mechanikus hiba elkerülésére is,¹³ de sajnos az ellenkezőjére is. Befolyásolja a szótaghosszakat az alábbi szavak betű szerinti kiejtése: *Béranger, poesis, Thalia, Batthyányi*. Ezekben az esetekben¹⁴ nyilván figyelmetlenség okozta a hibát. A *Bevezetés* példaként hivatkozik a 64. versre, mint amelyben megfigyelhető a diftongusok korrigálása, ám éppen ez az a vers, amelyben a korrigálatlan tájnyelvi ejtéssel találkozhatunk. A

„Hírös város az aafödön Kecskemét,”

sor kettőzött *a*-ja nyilván a hosszú ejtésre utal.

A versek címei szintén rendelkeznek a számjelölés *a)* és *b)* pozíciójával. (Szerintem teljesen feleslegesen.) Nem megoldott a monogramok kiejtése a 6., 40., 187., 188., 256., 257. verseknél. A számítógép természetesen(!) a betű szerinti olvasatot értékeli, azaz a mássalhangzókat nem tekinti kiejtett szótagoknak. A hiba elkerülhető lett volna, mint ahogy azt a 8/8 sor mutatja:

„Vándor daruid V(é) betűje szállt;”

Hasonló a baj a 166. vers címében. Hiba V. Ferdinánd nevében a római számot betűnek értelmezni (illetve a gép mechanikus hibáját nem kijavítani). Helyes megoldásra a 189. vers címe szolgál, itt az évszámot természetes megoldással átírták 1844 alakból *ezernyolcszáznegyvennégy* alakba. A szótaghosszakkal kapcsolatos hibák felsorolását a nyomatkértékeket is befolyásoló elgépelések jegyzékével zárom:

57/33/1, 65/5/2, 78/43/2, 122/48/2, 146/0/1, 147/25/6, 154/7/6, 189/0/2, 189/22/8, 205/3/2, 228/25/5, 232/0/1, 235/0/1, 251/35/1, 258/17/4.

Összefoglalás: A szótaghosszak értékelésénél felmerült kérdések közül a számítógépes módszer tipikus hibái:

- az utólagos korrigálások nagy száma (enklitikák)
- a linearitás kérdése (hangzó ritmus vagy konvenció?)
- egyszerűsített skálabeosztás
- a helyesírási problémák (átírat)
- a kiejtési problémák (átírat)
- az elgépelések.

A helyesírási problémák egyébként annak is tipikus példái egyben, hogy a szótaghossz (vagy más mérendő mennyiség) a számítógép számára mindig konkrét, mindig egyértelműen döntenie kell, és a döntés után a bizonytalan, vagy tévesen megállapított adat határozott értékűvé válik. Ez egy fajtája a *lág*y adatok keményítésének.

¹² *Petőfi Sándor összes művei I.*, Bp. 1951. szerk. VARJAS Béla, KISS József, V. NYILASSY Vilma.

¹³ Pl. 121/20

¹⁴ Előfordulásuk: 79/16, 94/5, 110/5, 147/39, 158/0. Itt a 0 a vers címére utal.

b) *pozíció*: A szótag relatív hangsúlyértékének mértéke. A könyv háromfokozatú skálát alkalmaz. Ha a szótag szókezdő, akkor értéke 1 pont, ha olyan egytagú szócska, mely nem enklitika, akkor értéke 2 pont, ha szóbelseji szótag, akkor 0 pont. Enklitikák előfordulásakor a szócska össznyomatékát (1 pont) ebben a pozícióban tüntetik fel. A magyar szavak érhangsúlyosságát tükrözi a pozíció, bár nem egyértelmű, hogy ezek a hangsúlyok mindig léteznek-e.¹⁵ A hangsúlyos metszetet követő nyomtérkép mellett ez az ütemhangsúlyos verselés fő metrum alakító tényezője. Az enklitikai korrekció már említett, tetemes munkáját leszámítva (!) gépi munkával állapítják meg a nyomtérképeket. Viszonylag problémamentes pozíciónak számít.

Mint minden többfokozatú skálánál, itt is jelentkezik a linearitás kérdése. Meggondolandó, hogy az egyszótagú szavak nyomtérképe elér-e általában a többszótagúak első szótagjára eső nyomtérképének a *kétszeresét*. Talán a műszeres vizsgálatok nyújthatnának pontosabb(?) értéket, és a skálabővítés finomíthatna a módszereken. A másik jellemző kérdést az összetett szavak vetik fel. Egyrészt a már említett, sem a korabeli, sem pedig a mai ejtésviszonyokat nem tükröző helyesírásra gondolok, másrészt arra, hogy az összetett szavak második részének indításakor is megfigyelhető többletnyomaték-képzés. A beszélt nyelv az értelmi elválasztás mellett mintegy kiemeli a határt, jelzi az összetétel helyét. Ezt a könyv nem veszi figyelembe. Az első problémán segítené az ejtésviszonyt tükröző átírat, a másodikon talán a skálabővítés. Ezekkel a javításokkal kikerülhetnének az olyan, korántsem elhanyagolható hatású hibákat, mint a 230/14 sor

keresztülcsúszotték-fonták

szava, melynek csak az első szótagja kapott hangsúlyértéket.

Következetlen szóhatármegítélésre találhatunk példát a 99/33 és a 215/5 sorokban. Az *egy-egy* szó az első esetben két szónak, a második esetben egy szónak számít! Nem fordul elő gyakran, de egyszerre két hiba forrásául is szolgál az enjambement-nak az az esete, amikor a költő egy szót tördel elválasztással két sorba. Ezt a 124. versben szándékos zökkentéssel, parodisztikus célzattal teszi, de előfordul enjambement alkalmazása ilyen elválasztással szelídebb esetben is. Így a 124/30–31 és a 154/7–8, valamint a 268/23–24 szótagoknál. Ezek külön-külön elbírálást igényelnek. Következtesen két szónak tekinteni e félszavakat hiba. A b) pozíció értékére nyilvánvalóan kihatással van, de sérül az a) pozíció is. Az elválasztójel megszűnteti a sorvég kiemelt határjelző szerepét, és a sorvégi szótagok nyílt helyzetből automatikusan zárt helyzetbe billennek. Tipikus esete ez a hiba a könyvben másutt is előforduló *sormisztifikálás*nak. Véleményem szerint a hangzó vers vizsgálatok, vagy más olyan esetben, amikor a vizsgálati szempontok indokolják ezt (mint majd később látjuk) el lehet vonatkoztatni a grafikus megjelenéstől. Végül itt is az elgépelések okoznak hibát a 213/6 és 256/4 sorokban.

Összefoglalás: A hangsúlymegítélés számítógépes módszere vetette fel a következő problémákat:

- a linearitás kérdése
- a helyesírási problémák (átírat)
- az egyszerűsített skálabeosztás (mellékhangsúlyok)
- a következetlen szómegítélés
- a merev szegmentummegítélés
- az elgépelések

c) *pozíció*: A szólamnyomaték mértéke. A szólam definícióját(?) a könyvből idézem: „*Szólamon a szónál nagyobb s a mondatnál kisebb grammatikailag-logikailag összetartozó nyelvi egységet értünk, alany-állítvány, jelző-jelzett szó, állítvány-tárgy stb. szerkezeti kapcsolatokat, amelyek általában szintagmatikus alkatúak.*”¹⁶ A könyv egyfokozatú skálát alkalmaz. Ha a szótag szólamkezdő, akkor nyomtérképe 1 pont. Az értékelést természetesen gép nem végezheti. Ehhez a definíció nem elég egzak. Nehezíti a szólamtagolódás utólagos vizsgálatát, hogy ezen a helyen más okokból is állhat 1-es számjegy.

¹⁵ Pl. a fókusz mint mondatrész éppen ilyen hangsúly hiányával emelkedik ki a szöveggörnyezetből.

¹⁶ I. m. 11.

c) *pozíció (2. funkció)*: Általános korrekciós pozíció. Fő alkalmazási területe az enklitikák nyomatékának helyesbítése. Ilyen esetben a könyv által alkalmazott skála kibővül, a pozícióban 4 pont megítélése is lehetséges. Enklitikáknál ezt indokolhatja az első két pozíció leszűkülése. Szélsőséges esetek például a 19/30/1, 39/4/1, 47/36/1 szótagok. Kevésbé érthető az indok a 27/12/6, 32/19/1, 32/19/5 szótagoknál; a kiigazítás mértéke 3 pont, de a szavak nem enklitikák. Még megfoghatatlanabb az az eset, amikor szóbeljei szótag szorul korrekcióra, például a 263/1/5 szótag 2 pontos erősítése. Meglehetősen *teleologikus* alkalmazás figyelhető meg a könyv szinte minden versénél. A kiragadott példák a több pontra vonatkozó helyesbítést mutatták, általános viszont, a jambikus lejtésű versek mindegyikénél az 1 pontra terjedő javítás. A sor utolsó egész lábának arsisára eső korrekció szinte rásegít az arzikus nyomaték hatására. A sor végén álló szótag többnyire nyílt (az említett sormisztrifikálás miatt), így a nyomatékpótlás ezen a pozíción keresztül történik. Talán segítene a helyzeten az arzikus nyomaték módosítása, hatását lejtésmeghatározó helyen, azaz az utolsó láb arsisán tekinthetnénk erősebbnek.

Összefoglalás: Habár nem gépi pozícióról van szó, a problémák a gép használatával, a módszer mechanikusságával szorosan összefüggnek. A korrekciók a kemény gépi adatok lágyítását célozzák, illetve a módszer gyermekbetegségeire adnak *tüneti* kezelést. Tipikus hibák:

- *lágy* definíció és *kemény* adatok,
- a kettős funkció tisztázatlan elkülönítése
- a funkció átruházás (pl. az arzikus nyomatéké)
- a tüneti korrekció

d) *pozíció*: Az érzelmi hangsúly nyomatékának mértéke. A könyv hétfokozatú skálát alkalmaz. A nyomaték a szó érzelmi hangsúlyától függően -3 és +3 pont között változhat. A leginkább szubjektív pozíció. Mivel nincs definiálva használata, ezért nem merülhetnek fel a kemény adatoknál megismert típushibák.

Annak megítélése, hogy hogyan függ az érzelmi hangsúly a vers dallammenetétől tisztázatlan, mivel a *dallam* definíciója sem szerepel a könyvben. Nem érthető, mit értenek a szerzők párhuzamos és ellentétes dallammeneten. Az érzelmi nyomaték szélsőséges értékei ugyan ritkák, de olyan helyzetről, amikor használatuk evidensnek lenne mondható, nem beszélhetünk. Ebből a szempontból a *Bevezetés* szóhasználata helytelen. Érzelmi töltés megállapítása versszöveg alapján sosem lehet egzakt. Annak igazolására, hogy e feladat mennyire szabályozhatatlan tömeges vizsgálatok végzésekor, elég felsorolni azt a 19 verset, amelyben egyáltalán nem találunk érzelmi hangsúlyt: 91, 138, 143, 182, 183, 197, 211, 237, 240, 242, 248, 252, 253, 263, 268, 291, 295, 296, 297. Ez összesen 248 sor. Most pedig vessünk egy pillantást a 273. versre, mely csupán 12 soros, ám összesen 26 db érzelmi nyomaték található benne.

A kemény adatok típushibáit ez a pozíció elkerüli ugyan, de egészen új kérdést vet fel a negatív nyomatékértékek használata. Nyilvánvalóan más nyomatékok hatását fogják vissza, alkalmazásuk tehát csak olyankor indokolt(?), amikor tartalmilag közömbös szó kerül helyzeténél fogva hangsúlyos helyzetbe, s ezt valami módon közömbösíteni kell(?). Ez megint a pozíciók közötti funkcióvándorlás előfordulása. Jól érzékelhető e helyen a különböző dimenziók egy síkba vetítésének kérdése. Nézzünk néhány példát: 9/15/8, 9/21/1, 9/22/1. Egészen vitatható az alkalmazás az 57/34/6 szótagnál:

*„Az istenség is tehetetlen
Egyé büvölni e kebelben
A szertezúzott lánczemet . . .”*

(kiemelés tőlem!) Habár érzelmi hangsúlyról van szó, inkább nyomatéknovekedést tulajdoníthatunk a kiemelt szónak. Az érzélem *iránya* nem a nyomatékérték előjelének megváltoztatásával fejezhető ki!

A 4/7/7, 25/5/5, 191/14/7, 273/4/3 szótagoknál az a furcsa helyzet állt elő, hogy szóbeljei szótagok kaptak érzelmi nyomatékpluszt. Szintén érthetetlen, hogyan kaphatott érzelmi hangsúlyt a 179/13/1 szótag, hiszen csak egy határozott névelő! Korrekciós értéke már így is 3 pont, talán értelmesebb eljárás lett volna ezt 4 pontra növelni. Az arzikus célzatú helyesbítés úgy talán nem olyan bántó. Végül egy bántó következetlenség. A 233. vers hét refrénes versszakból áll. Az első és utolsó versszak betűről betűre megegyezik. Mégis az ismétlődő refrén éppen a hetedik alkalommal kap más

nyomatékot az érzelmi hangsúly következtelen megítélése folytán. Így automatikusan az ismétlődő összinyomatékkép is torzul.

Összefoglalás: Szintén nem gépi pozíció, de itt is tanulságosak a gépi módszerhez való alkalmazkodás hibái:

- tisztázatlan definíció
- tömeges vizsgálat gép nélkül (automatikus hibaforrás!)
- egyenetlen értékelés
- negatív kiterjedés torzító hatása
- funkció átruházás (pl. a korrekciós pozícióé)
- következtelen használat

e) pozíció: A metszetkövető nyomaték mértéke. A könyv négyfokozatú skálát alkalmaz. Megkülönböztet hangsúlyos mellék- és főmetszetet, valamint időmértékes metszetet. Ezen metszetek követéséért rendre 1, 2 és 2 pont jár. Ha időmértékes és hangsúlyos metszet találkozik, akkor a közös metszetet követő szótag nyomatékértékét összeadással kapjuk. A metszetek bejelölése emberi munkával történik, majd ezt a bejelölt metszetet alakítja át a gép pontokká. A pozíció az ütemhangsúlyos versek fő metrumalakító tényezője. A többfokozatú skála linearitása mellett új kérdés is felmerül. Vajon a közös metszetet követő szótagok pontértéke matematikailag összegződik? Elképzelhető, hogy erősödik a szótag hangsúlya, de nem éri el a résznyomatékok összegének értékét, vagy az is hogy éppenséggel meghaladja azt. Ezt csak műszeres mérések eredményeinek vizsgálatával lehet eldönteni. Más kérdés, hogy e metszetek nyomatékértékét mennyire határozza meg a konvenció, azaz van-e értelme mérni?

Mivel Petőfi költészetében érvényes az a szabály, hogy általában a nagyobb szótagszámú ütem megelőzi a kisebb szótagszámút, különösebb nehézséget nem jelent a metszetek *helyének* kijelölése. Az viszont, hogy mikor beszélhetünk hangsúlyos metszetről fő-, illetve mellékmetszetről, már inkább kérdéses. Figyeljük meg a 6., 7. és 17. versek ütemezését! Mindhárom vers 4–4–3-as tagolású 11-es. Az első versben egy fő- és egy mellékmetszet választja el az ütemeket. A második versben mindkét metszet mellékmetszet. A harmadik vers mindkét metszete főmetszet. Talán a metszetek tényleges realizálódásának száma szabja meg a minőséget? Ennek ellent mond az a tény, hogy a mindkét helyen mellékmetszettel tagoló vers is következtelen betartja a 4–4–3-as ütemosztást!

Végül az elnevezéssel kapcsolatban tennék egy megjegyzést. Valójában nem a metszetek *követése* miatt kap egy-egy szótag többletnyomatékot, hanem a metszetet követő ütem *kezdéséért*. Megfigyelhető, hogy ennek megfelelően a sorkezdő ütemek első szótagjai is nyomatékosak. Ezt a könyv nem jelzi, illetve nyomatékot találunk (főleg a trocheussal induló soroknál), de ezt a nyomatékot érzelmi hangsúlyok, korrekciók szolgáltatják. Ha a sormisztifikálás megszüntetésével a sorvégeket is metszetnek fognánk fel, még az elnevezés ellenére is nyomatékot kapnánk.

Összefoglalás: A metszetek értékelésénél előforduló vitatható kérdések:

- a linearitás kérdése
- a matematikai összegződés problematikája
- a nyomaték következtelen megítélése
- a téves ok-megjelölés (elnevezésből származó mechanikus hibaforrás)
- a funkció átruházás (most *innen* más pozíciókra)

f) pozíció: Az arzikus nyomaték mértéke. A könyv egyfokozatú skálát alkalmaz. Az időmértékes metrummal is rendelkező versek azon szótagjait erősíti 1 ponttal, amelyekre az időmértékes lábak arisai esnek. Így, mint egy egészen enyhe skandalás az ideális időmértékes vers lüktetésével segíti a kialakuló hangzó ritmust. Megállapítása a metszetkövető nyomatékhoz hasonlóan emberi segítséggel történik. A bejelölt verslábak nyomán a számítógép alakítja pontértékké a nyomatékot.

A szokásos időmértékes verselés metrikája csak a szótagok időtartamát veszi figyelembe, ezt esetleg(!) a szókezdő nyomatékok befolyásolhatják. Bimetricus versek esetében ez az eljárás bonyolultabb. Szuromi Lajos mutatott rá, hogyan alakul ki az elvonatkoztatott ritmuskép ilyenkor.¹⁷ A

¹⁷ SZUROMI Lajos, *Arany János: Tetemre hívás*, metrikai elemzés, ItK 1974. 461.

vezérritmus és az uralkodó metrumváltozat közösen határozza meg a kialakuló versláb karakterét, természetes(?) módon figyelembe véve a ható tényezők mindegyikét. Ennek megfelelően az arzikus nyomaték a *hangzó* vers lábaihoz igazodik. Bukfenc csak olyankor van, éppen az arzikus nyomaték 1 pontja dönti el a versláb milyenségét. Ilyenkor a vers alapkarakterét kellene döntőbírónak hívti, de a könyv példái nem ezt az eljárást támasztják alá. Akár jambikus, akár trochaikus versről van szó, a Petőfire jellemző (vagy a mai verstani megítélésre jellemző?) choriambizáció előfordulásainál nem a vers időmértékes alapritmusa, hanem az éppen hangzó choriambus szolgál az arzikus nyomaték meghatározására. Vitathatóbb, amikor jambikus versekben előforduló trocheusokról, vagy ereszkedő hangnemű versekben felbukkanó jambusokkal találkozunk. A leggyakoribb probléma a közömbös lejtésű verslábak megítélésénél mutatkozik. Spondeus arzikus nyomatéka lehet az alapkarakternek megfelelően 1-0 vagy 0-1, de lehet a hangzó versnek megfelelően 0-0 is (szerintem ilyen alapon 1-1 is). E megítélés elmélyült elemzést, biztos vershallást, nagy elméleti jártasságot igényel. A vizsgálatok *tömeges* volta mégis néhány furcsa példát hozott.

Érthetetlen például a 48/10 sor második verslábának helyzete. A vers *jambikus* lejtésű, a szóban forgó versláb *spondeus*, az arzikus nyomaték pedig egészen meglepő módon 1-0, azaz *trocheusi*. Furcsa megítélést láthatunk a 6. vers 20. és 22. soránál is. A két sor betűről betűre megegyezik, az arzikus nyomatékok mégis különböznek:

„Szent frigyünk szép kőtetét eltéphető.”

1 0 0 1 1 0 0 1 1 0 0
1 0 0 1 1 0 0 1 1 0 0

Az össznyomatékok ezáltal szintén különböznek. Mint az arzikus nyomatékok is tükrözik, az első esetben choriambus-choriambus-trocheus-csonkaütem, a második esetben pedig choriambus-trocheus-trocheus-trocheus-csonkaütem a sorrend. Érdekes, hogy csupán az arsisok áthelyezése megváltoztatja a sor lejtését. Ez éppen a fent említett *bukfenc* előfordulása.

Első pillantásra mechanikus gépi hibának tűnik a 218. vers lábazása, de ez a feladat emberi segítséggel történik, tehát más rejlik mögötte. Tájékoztató megjegyzés híján emberi tévedésre, felületességre gyanakodhat az olvasó. A *Játszik öreg földünk*... kezdetű álarcos versről van szó. Petőfi a penthemimeresnél kettőtördelt hexameterekből kettőt-kettőt összefogva, félrímes leoninus-strófiát alakított ki. A szimultán verse lejtésátfordulásai sugallhatták az ötletet, hogy ez a vers felfogható minden második sorában anapestikusnak, és kis munkával a páratlan sorok is choriambizálhatók, azaz emelkedővé tehetők. E módszer leírása megtalálható a már említett Arany-elemzésben.¹⁸ Metrikai monográfia természetes terepe a verstani vélemények hangoztatásának (sőt ez a mű teljes egészében egy módszer demonstrálása), ám leíró jellegénél fogva e könyv csak az elemzés eredményének ismertetésére alkalmas. A hexameter tördeléssel történő emelkedővé tétele szubjektív megítélés tárgya (szerintem a változó szótagszám egyértelművé teszi a páratlan sorok daktilusait), s ha mai versknél elfogadható is, egy Petőfi metrumjellemzés közben, így félrevezető. Az eredmény esetleges megtartása mellett legalább az eljárás újszerűségére, vagy a korábban publikált cikkekre kellett volna utalni.

Végül e pozícionál is az elírások okoznak hibákat. A 23. vers a könyv megítélése szerint is monometrikusan ütemhangsúlyos. Ennek ellenére két sorban verslábjelek is fel vannak tüntetve. Az ezekhez járuló nyomatékértékek meghamisítják a sorok közötti nyomatékelosztást, arról nem is beszélve, hogy furcsán néz ki statisztika állítása: E versben 80 szótag közt összesen 4 jambus, 1 spondeus, 2 anapestus van. Hasonló *arzikus szemét* van a 175. versben. Itt ugyancsak monometrikusan ütemhangsúlyos vers soraiban szerepel egy-egy csonka versláb. Mintha csak a 130. vers páros soraiból vándoroltak volna oda! Ez, az egyébként egyszótagú ütemei miatt is gyakran emlegetett mű¹⁹ csonkaütemhiányban szenved. Többszótagú sorai időmértékesek is, egyszótagú sorai nincsenek félidőmértékes lábként jelezve. A 175. vers sorainak számához illően éppen 16 jelzés hiányzik.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Ezrivel terem a fán a meggy*...

Összefoglalás: Az arzikus nyomaték alkalmazása főleg verstani, elméleti jellegű kérdéseket vet fel. A bennünket most érdeklő problémák típusai:

- a tömeges vizsgálat gép nélkül (mint hibaforrás)
- az öndefinálás (bukfenc)
- a következtlen alkalmazás
- elméleti tisztázatlan kérdések (hexameter)
- elgépélések(?) (arzikus szemét)

A számítógép mint számológép

g) és h) pozíció: A hangzó szótag össznyomatékának mértéke. Az érték 1 és 15 pont között változhat, ezért szükséges két pozíció a kiíratáshoz. Az eddigi pozíciók értékének matematikai összege, amit a számítógép számol ki. Mellékesen jegyzem meg, hogy nemcsak a számítógép, hanem az elemző is fejben, például az arzikus nyomaték megítélésénél, vagy más teleologikus értékelésnél. A korrekciók figyelembevételét is ideértve már csak a számítógép felhasználásáról, nem pedig használatáról beszélhetünk.

A pozíció tipikus problémái a végeredmény használhatóságával kapcsolatosak. Az első megjegyzés: Az összeadás során különböző minőségeket kifejező skálákat vetítünk egy skálára. Jogos eljárás-e ez? E nyomatékok megjelenési formája lehet időtartam-változás, hangsúlyerősség, hangmagasság – vagy hangszínváltozás stb. Tegyük fel, hogy valahogyan mégis egydimenziójúvá tehető a nyelvbeli hangzás! Ez nyilván csak egy torzult, szűkített mérőskála lesz, de tegyük fel, hogy amit mér, azt közelítőleg helyesen tükrözi! Még így is kérdéses, hogy az össznyomatékskála összetevői a helyes arányban szerepelnek-e. Gondoljuk csak meg, mi biztosítja, hogy az arzikus nyomaték 1 pontja ugyanolyan erősen befolyásolhassa a végeredményt, mint például egy szóbelseji szótag rövid és nyílt volta. Csupán a megállapodás. Különböző skálák arányáról lehetetlen eldönteni, hogy helyesek-e. Végül, ha elfogadjuk, hogy eddig az eljárás helyes(!), mi biztosítja, hogy a nyomatékok matematikailag összegződnék? Meg se próbálom vizsgálni a skála(?) linearitását. Ugyancsak figyelmen kívül hagyom, hogy az eddigi vitás kérdések és hibák nagy valószínűséggel torzított részeredmények összegzését vonják maguk után. Azt hiszem, az eddigi kérdések épp elegendőek ahhoz, hogy kételkedve fogadjuk a végeredményt. Egy esetleges skálafinomítás talán javítana az eredményen, de alapjaiban nem segítené ki az eljárást hibáiból.

Egy értékelőrendszer két fő mutatója az *érzékenység* és a *szelektivitás*. A módszer sokrétű, de korántsem biztos, hogy az arányok iránt is érzékeny. Az összeadás módja a szelektivitás leromlásához vezet. A skála túlfinomítása vagy a ható tényezők aprólékos felmérése csak pótmegoldás.

Összefoglalás: Tekintsük át az eddigi hibákat! Egy számítógépes vagy matematikai apparátust használó módszer fő típushibái a következők:

- a részeredmények korrigálásának szükségessége
- a részskaálák linearitása
- az összegskaála linearitása
- a durva skála-beosztás
- a túlfinomított skála-beosztás (bináris oppozíció)
- a szövegproblémák (helyesírás)
- a kiejtési problémák
- a következtlen szabálmegítélések
- a merev szegmentum-elv (sornisztfikálás)
- a lágy definíciók és kemény adatok ellentéte
- a pozíciók kettős funkciói
- a funkciók vándorlása
- a tüneti korrigálások
- a téves okmegítélés
- a skála negatív tartománybeli használata

- a részkálák összegződése
- a részkálakon belüli összegződés
- az adatok tömeges kezelése gép nélkül
- az öndefiniálás
- az elméletileg tisztázatlan kérdések
- a különböző minőségű mennyiségek összemérése
- a dimenziószűkítés
- a skálák aránybeállításának hiánya
- az elírások, elgépelések.

Természetesen ezeket a hibákat el lehet kerülni, sőt azt sem állítom, hogy a vizsgált könyv mindezeket a hibákat elkövette. Nagy részüket igen, s ez nyújtott alkalmat az ilyen vizsgálatok módszereinek bírálatára. A könyv szerzői vállalva a jó értelemben vett szubjektivitást úgy korrigáltak, hogy a végeredmény megközelíti a kitűzött célt. Végső soron ritmuselemzés, melynek tanulságai mindig vannak.

A hibaáradat mint mumus

Végére érve a pozíciók vizsgálatának, sor kerülhet a gyakorlati megvalósítás problémáira. Ezek főleg technikai jellegű kérdések. Talán jelentéktelennek tűnnek, de talán elvi jelentőségű is lehet a precizitás. Végső soron egy telefonkönyv használatát nem az elvi alapok jósága garantálja, hanem a telefonszámok helyessége. Persze a példa sarkított, de a verselemzés is akkor tükrözi a verset helyesen, ha a terveknek megfelelően írták le, ha nem torzítja a hibák serege.

A kritikai kiadás szövegétől való eltérés három fő formája a betűkihagyás, a betűfelesleg és a betűcserék különböző válfajai. Néhány jellemző hiba:

Betűkihagyások:

10/25/8, 10/25/9, 10/26/3, 10/26/4, 10/26/9, 10/27/4, 42/33/4, 67/2/3, 77/3/7, 106/11/1, 121/20/1, 132/18/1, 132/39/1.

Betűfeleslegek:

39/1/9, 68/9/2.

Betűcserék:

11/1/2, 42/28/1, 54/1/5, 60/4/7, 61/61/7, 86/4/2, 122/10/6, 136/8/6, 142/16/6, 142/16/7, 149/20/2, 149/20/4, 150/11/8, 157/1/7, 238/16/2, 249/7/5, 251/11/7.

A betűcsere speciális formája a sor elején szereplő nagybetű felcserélése kisbetűvel. Itt nem sorolom fel az Ű és Í betűk hibáit, mert erről a *Bevezetés* közli, hogy hiányzanak a számítógép karakterkészletéből. Erős a gyanúm a hibák alapján, hogy ez lehet a helyzet az Ű betűvel is.

Soreleji betűcserék:

3/12, 7/19, 11/4, 15/7, 33/28, 35/3, 35/12, 39/5, 41/15, 42/43, 43/22, 53/17, 53/18, 57/33, 61/23, 61/37, 61/57, 69/42, 69/52, 69/53, 69/54, 74/18, 75/45, 75/46, 75/47, 75/49, 78/7, 86/8, 95/2, 98/11, 146/25, 147/65, 151/29, 166/21, 196/9, 231/1, 251/35, 299/13.

További eltéréseket okoznak a gyakran több szóra is kiterjedő indokolatlan nagybetűk. Alkalmazásuk következetlen, tehát elírások.²⁰

Nagybetűk:

54/1, 57/37, 58/2, 60/9, 61/46, 94/5, 116/13, 136/4, 156/0, 156/1, 158/0, 161/0, 166/0, 184/11, 184/16, 231/0, 232/0, 233/0, 239/0, 239/12, 240/0, 241/0, 242/0, 243/0, 244/0, 257/27, 266/43, 270/0.

Címekkel kapcsolatos a 139., 247. és 263. vers problémája. A kötet szerint kezdősorukkal szerepelnek a címek között, valójában a kezdősorok egy-egy része van tényleges címmé kiemelve.

²⁰ A címek ugyan a kritikai kiadásban nagybetűvel szerepelnek, de a könyv nem ezt az eljárást követi.

A hibák közé nem vettem fel azokat, melyeket már a pozíciók tárgyalásakor említettem. A gyakorlati megvalósítás hibái közé tartoznak a szótagok alatti számjegyek pontatlanságai.

Oldalirányú elcsúszások:

17/4/11, 22/42/7, 22/42/8, 35/1/8, 35/8/8, 35/10/8, 39/7/10, 39/8/11, 40/5/9, 40/7/7, 40/7/8, 40/7/9, 40/15/8, 40/15/9, 40/16/8, 41/9/8, 41/15/8.

Másutt a számok közül néhány hiányzik. A 17/4/10 szótagnál egy o hiányzik, a 22/42/6 szótagnál négy karakter: 2100. Súlyosabb hiba történt a 77. vers utolsó sorában. Valószínűleg az elcsúszás is közrejátszott abban, hogy három szótag teljesen téves értékeket kapott. A helyes nyomatkértékek:

a	gyümölcs
0100	1100 2000m
0001	0002 0103c

A 85. vers a 215. oldalon kezdődik, itt 5 sora található. A 216. oldalon a következő vers 14 sora szerepel, majd a 217. oldalon következnek a 85. vers befejezése. Ez nyilván téves másolás eredménye.

Nyelvhelyességi szempontból kifogásolható a kötetben következetesen alkalmazott helytelen szótagolás. Lehet, hogy a számjegyek elhelyezése készítette a szövegek leíróját erre, de az előfordulások ezt nemigen indokolják, és ha így is lenne, akkor is helyesebb lett volna a talán terjedelmesebb megoldás. A kevésbé bántó változat, mikor a szótagolás a ragok, képzők, toldalékok határát nem veszi figyelembe. A súlyosabb eset az, amikor a hosszú kettősbetű válik el két részre – rosszul. A szótaghosszúság és a számítógép szempontjából mindegy, hogy

asz – szony vagy as – szony

alakban történik-e a tagolás, de az utóbbi eset elkerülése javára vált volna a könyvnek. Érdekes módon az ItK előzetesben²¹ e hiba nem fordul elő, de a kötet 4. versében, amelyet az előzetesbe választottak, már igen. Sajnos(?) Petőfi igen gyakran alkalmaz ilyen hibákra készítő szavakat. Rossz szótagolással a könyvben több mint 250 alkalommal találkozhatunk.

A számítógép mint számítógép

A számítógép felhasználásának igazi lehetőségeiről a versek alatti 6 soros statisztika rajzol jó képet. Itt kapunk információkat a nyomatképek elosztásáról és átlagértékeiről. Gyakorlatilag ez a gép egyetlen tényleges feladata. Ez a statisztika azonban legalább hasonló, és sokirányú szemléltetésre alkalmas. A nyomatképek különböző elosztási adatai közül most csak egyet válasszunk ki, a szótagonkénti átlagértékek felsorolását. Ezt a statisztika első sorában találjuk. Szerepeljen itt egy rövid vers nyomatképerősség-grafikonja, majd az átlagértékek segítségével nyert, egyszerűsített lejtésgörbe (1. ábra).

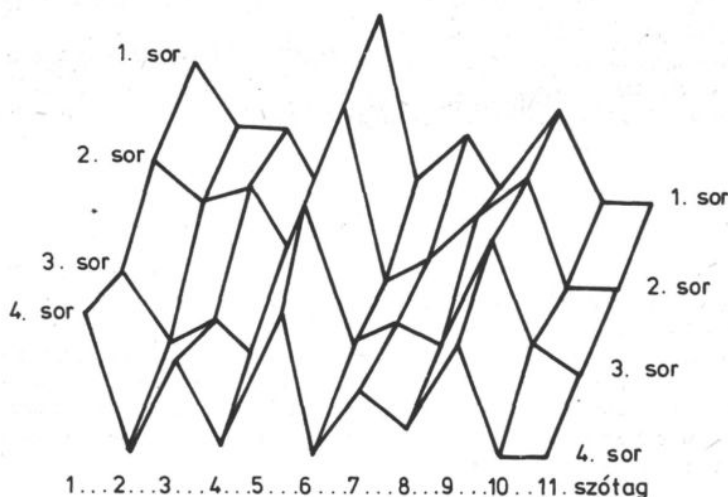
Jól megfigyelhető a vers trochaikus lejtése. Látható a második sor choriambusának torzító hatása. Figyelmesebb vizsgálat mutatja, hogy a metszetkövető nyomatképváltoztatás érvényesülése kirajzolja a verssorok tagolását (4–4–3). Az egyszerűsített görbe áttekinthetőbb, és még mindig elég sok információ nyerhető a hangzó ritmusról.

E kis kitérő után azonban rögtön lehangoló eredmény következik. A bemutatott ábrázolás csak a kötet verseinek 40%-ára alkalmazható; sajnos az átlagértékek is csak ebben a 120 esetben mutatnak torzításmentes értéket. Ennek az az oka, hogy az átlagolás elsőrendű feltétele az adatok egységessége. A versek egy részénél az ismétlődő ritmus periódusa nem esik egybe a sorokkal, annál terjedelmesebb. Néhol ez megszüntethető, ha nem ragaszkodunk a már említett szegmentum-elvhez. A nagysorok bevezetése segít például a 26. és 75. versen, ahol a tördelés okozza a hibát.

Másutt azért sérül meg a homogén jelleg, mert a ritmus alapegysége nem a szótag, hanem a fél-versláb. Ez a helyzet az anapestikus, daktilikus verseknél. Itt az átlagolás módjának megváltoztatása segítené. Az egységesség megsértésének leggyakoribb formája a sorhosszak különbözősége. Ha a

²¹ SZUROMI Lajos, *Petőfi verseinek készülő metrikai monográfiájáról*, ItK 1977. 294.

Petőfi Sándor: Nem tesz föl a lány... (181. vers)
nyomatékeloszlási grafikon (a könyv adatai alapján)

az átlagnyomatékok eloszlásának grafikonja

1. ábra

sorhossz-váltakozás szabálytalan, akkor az átlagolás szinte lehetetlen. Ha szabályos váltakozással van dolgunk, akkor két megoldás is kínálkozik. Egyrészt készíthetünk a különböző hosszúságú soroknak külön statisztikát, másrészt segítene a több sort egyként kezelő módszer.

A statisztikai adatok használatának persze korlátot szab a dolgozat során felsorolt hibák nagy része. Ott, ahol a felhasználónak kell a nyomtatékértéken igazítania, a statisztikai adatokon is módosítani kell. Ha az alapelvekkel is vitázó felhasználó kezébe kerül a könyv, úgy érdemesebb a verseknek inkább a saját értékelését tekinteni.

A számítógép mint fétis

Talán a szokásosnál bővebben szóltunk e metrikai monográfiáról, de újszerűsége és a benne előforduló problémák és hibák nagy száma erre késztetett. Alkalom nyílt arra, hogy a számítógép és a matematikai módszerek felhasználásának buktatóira figyelmeztethessünk. Típushibákkal találkoztunk,

s a problémák nagy része minden matematikai módszer sajátja. Elkerülni, megoldani csak úgy lehet őket, ha precízen és módszeresen járunk el, szem előtt tartva a feldolgozandó anyag tulajdonságait.

Már szóltunk egyszer az adatok keménységéről. Most ennek kapcsán emlétek meg egy igen általános félreértelmezést. A számbavehetetlenül sok körülmények ábrázolása mindig egyszerűsítésekre kényszeríti az elemzőt. Az eredményül kapott adatok keménysége még nem hiba. Hibává akkor válik, ha az eredmények megfellebbezhetetlen színben tűnnek fel. A számítógép, mint tekintélyt parancsoló szerkezet a leginkább erre a hibára készítet. Tévedés mítoszt építeni köré! Alkalmazni, méghozzá sikeresen, csak úgy tudjuk a gépet, ha sem mumussá, sem pedig fétisként tisztelt szerkezeté nem tesszük.

Köszeghy Péter

XVI. SZÁZADI MAGYAR VERSEK TEXTOLÓGIAI PROBLÉMÁIRÓL

Rendkívül örvendetes, hogy a régi magyar irodalom iránt az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés. Csak dicséret illeti a magyar könyvkiadást – nem utolsósorban a Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Remekírók sorozatát –, hogy ezt az igényt felkeltette, ébren tartja, és gazdag válogatásokkal igyekszik kielégíteni. Ebbe a sorba illeszkedik Varjas Béla munkája is (*Balassi Bálint és a XVI. század költői I–II.*, Bp., 1979. Magyar Remekírók), amely széles keresztmetszeti képet nyújt a XVI. századi magyar költészetről.

Az eddigi kiadásokhoz képest a szövegeket Varjas Béla jó egynéhány helyen javította. Általános irányelve a szerkesztőnek – főleg Balassi költeményei esetében –, hogy valahányszor a rím, belsőrim, a szótagszám, a metszet, a versszimmetria stb. nem megfelelő, mindannyiszor emendál. Ezzel a módszerrel (és szövegkiadási szemlélettel) nem értek egyet, véleményem szerint a formai kritériumok a korban ilyen szigorúsággal se Balassinál, se másnál a magyar költészetben még nem teljesültek, illetve más jellegűek voltak. Példával szemléltetve a mondottakat: nem fogadható el az a – Zrínyi átvételöket idéző – javítása Varjasnak, amikor a gyulai vitézekről szóló ének alábbi két sorát „Ímhol látok egy szép veres zászlót, / Zászló alatt egy fekete sereget” (Kuun-kódex, 36. l.) így módosítja: „Ímhol látok egy szép zászlót vereset, / Zászló alatt egy fekete sereget.” A hatás – szerintünk – komikus. Más: a „Nő az én örömem . . .” kezdetű Balassi vers 6. versszakának 3. sora a Balassi-kódexben: „Szerető, ékes, kegyes, kedves, mutatja hozzám hív voltát”, Varjasnál: „Szeret ő és kegyes, kedves, mutatja hozzám hív voltát”. A vonulatból így az „ékes” kimarad, viszont a szótagtöbblet eltűnik. De ha összevetjük Balassi más verseinek halmozásaival, pl. az „Egy kegyes képében . . .” kezdetű vers 13. sorával: „Kegyesség, kedvesség, ékesség . . .”, azt látjuk, hogy az analógia is – a forrás mellett – Varjas javítása ellen szól. Emendálását a szerkesztő egyébként jegyzetben nem indokolja. Ez önmagában egy népszerűsítőnek szánt kiadványnál nem lenne hiba, amit felróhatunk, az a következetlenség, ugyanis más javításokról a jegyzetek is tudósítanak.

A szövegek sajtó alá rendezésénél általános elvnek tekintendő a hangalakok lehetőség szerinti megőrzése, ugyanakkor az ortográfianak a mai szabályokhoz igazítása. A fenti szempontok a vizsgált munkában csak helyel-közzel érvényesülnek. Balassi verseiben a „szerelmesen”, „sebesen” stb. alakokat – a korabeli hangzásnak megfelelően – hosszú s-sel kellett volna nyomtatni, de pl. a „külemb”-et – hiszen ma is m-et ejtünk, az adott fonetikai helyzetben nem is lehet mást! – nincs értelme n helyett m-el írni.

Zavaró a központozás következetlensége is. Varjas általában a jelenleg érvényes helyesírást követi, de pl. a következő sorokban nála nincsenek vesszők: „Gerjedek ehez, mint Holofernes, én is szerelemben” vagy: „Hol ide, hol tova hajtnak szép szavakkal.” A citálást hosszan folytathatnánk.

A legnagyobb zavar azonban nem az átírási rendszerben, hanem a hangalakok rekonstrukciójánál tapasztalható. Igazságtalanság lenne kizárólag Varjas Bélának felróni mindazokat a fura, Balassi hangzóhasználatától eltérő szóalakokat, melyek többségét még Eckhardt bábáskodta a kiadásokba. Néhány kirívó esetet azonban nem hagyhatunk szó nélkül. Ilyen pl. a majd összes 'szív' 'szű'-re változtatása. A versek forrásainak döntő többségében és Balassi saját kezű levelezésében is csak a 'szív' fordul elő. Igaz, van olyan manuscriptum, a Stoll felfedezte epigrammafűzér, amelyben a következőket

olvashatjuk: „... Arra mert szívemben, gerjede szüntelen szerelmed tüzes langja”. Belátható, hogy itt a tiszta alliteráció miatt használja a költő a 'szü' alakot, mint ahogy poétikai okokból más esetekben is alkalmaz hangrendszerétől idegen formákat. Többnyire nem megalapozott az 1-es felszólító mód használata sem. Továbbá főlöseges az *azzalt avalra*, a *melyt kire*, a *személyt személre*, az *ismétet esmégre*, a *búvált búalra*, a *kívánt kívánra*, az *enyhítset enhítstre*, a *pünkösödöt pünkösőtre*, az *a- azra*, az *e-t ezre*, az *-at tárgyragot -otra*, a *-ba* helyhatározóragot *-banra* stb. változtatni: a kikövetkeztethető hangzóállapot ezt semmivel sem indokolja. Ellenben szükség lenne rá, hogy a *szintén*-eket mindenütt *szinte* alakban írjuk, Balassi ugyanis kizárólag így használta; hogy kiirtsuk a költőnkől idegen toldalékokat (pl.: -bul, -bül, -tul, -rül, -rul, -en stb.), igeikötőket (pl.: föl-) stb.

Esetenként a versek szakaszokba tördelésének mikéntje is megkérdőjelezhető. A múlt századi, Szilády-féle kiadás hatása ebben a máig ér, az ott megállapított strófaszerkezetek kiadásról kiadásra öröklődnek. A Balassi-kódex számozása szerinti 28., 35. és 39. vers például pontosan ugyanabban a versformában íródott, mint az Aenigma (4x8), a szerkesztő mégis 2 sorba (2x16) tördelteti őket. Mitől tekintjük az ugyanolyan szerkezetű verseknél az egyik esetben belső rímnek azt, amit a másikban rímnek? A kódex írásképe ezügyben semmiképpen nem perdöntő. A 17., 18. és 19. vers szakaszait pedig helyesebb három, nem pedig öt sorra bontani. A két 6/7-es beosztású sor után következő 6/6/7-es – melyben a két hatos hol rímel, hol nem – inkább az ismert Balassi-sor előképének tekinthető, mint három különálló sornak. Indokolható ugyan az öt sorba tördelés is, de akkor ehhez a logikához hűen a klasszikus Balassi-strófákat is kilenc, és nem három sorba kellett volna szedetni!

Járt utakon halad a sajtó alá rendező, amikor az első Szentháromság himnusz 12. sorában a vész helyett a víz alakot fogadja el; amikor a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű vers utolsó sorát elhagyja; vagy amikor a „Mennyei seregek . . .” incipitű éneknél az ún. rendezett kiadásokat tekintí forrásértékűnek. Korábbi kiadói hagyomány folytatása a „Julia szózatját, kerek ábrázatját . . .” kezdetű költemény szövegközlése is.

Ezt a néhány példát azért érdemes végigtekinteni, mert az utóbbi évek Balassi kiadásai (Stoll, Horváth I.) az említettekben megegyeznek, már-már elfogadott gyakorlattá váltak, holott erősen kétséges értékű megoldások.

Az első Szentháromság himnusz esetében a víz/vész változatok bizonyíthatóan – Stoll terminusával élve – horizontális irányú variánsok. A kérdést tehát kizárólag belsőleges vizsgálatok dönthetik el, az, hogy az adott költői kép, valamint a vers egészének kontextusa melyik szó előfordulását valószínűsíti, továbbá, hogy a másolóknak, a nyomdászoknak melyik változtatásra volt több esélyük. Az ilyen jellegű elemzés a vész változat helyességét igazolja. Döntő érv, hogy a kritikus szakasz keretes hasonlatának – rokon képszerkesztés másutt is előfordul Balassinál – csak így van értelme.

Nem kellően megindokolt a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű vers utolsó sorának elhagyása sem. Nemcsak azért, mert ez a bizonyos sor kivétel nélkül minden kiadásban szerepel, de azért is, mert a vers dallama 4x12-es strófára szabott, következőképp a versszakok utolsó – hat szótagból álló – sorát az éneklőnek mindig meg kellett ismételnie. Érthető, hogy az utolsó szakasznál – a befejezést nyomtatékosítandó – az egyszerű ismétlést a „Szent neved dicsérnem” zároformula váltja fel!

Ismételten hangsúlyoznám (vö. ItK 1979. 221.), hogy a „Mennyei seregek . . .” incipitű vers legjobb szövegét Kassai András nyomtatványja és a vele lényegében azonos szövegű Erdődy-énekeskönyv őrizte meg, nem pedig az eddigi közlések alapjául szolgáló rendezett kiadások. (Meg kell jegyezmem, hogy az imént számba vett hibákat Varjas Béla 1981-es Balassi-kiadásában jórészt kijavította.)

A „Julia szózatját, kerek ábrázatját . . .” kezdetű költemény 14. sora Varjas kiadásában így szerepel: „Vidám kedvem helyett, kiből vések mellett keserűség rám áradt.” A Balassi-kódexben viszont: „... kétszer üszog rám száradt”. Ez az olvasat található magának Varjasnak a kódexátiratában is. Eckhardt Sándor a kritikai kiadásban ezzel szemben „keserűszog rám szárat”-ot olvas, és megrója Varjast a félreolvasásért. Indokolása szerint „... a két szórész a kódexben sincs erősen elválasztva; a 't' az 'e' kissé lehúzott végének helytelen olvasásából ered.” A kritikus hely tüzetes vizsgálata engem Varjas korábbi olvasatának helyességéről győzött meg: a forrásban valóban „kétszer üszog rám szárat” található, s mivel a sor így is tökéletes értelmet ad, nincs is okunk ezen változtatni. A vers ui. Julia és Celia hasonlóságáról szól („Egyenlő két rózsza . . .” – 4. sor), továbbá arról, hogy Cupido ugyanúgy szítja a költő tüzeit Celia, mint egykor Julia iránt, s ez nagy kárára válhat, akár csak a korábbi búszerző szerelem: joggal panaszolja hát, hogy „kétszer üszog” – Julia és Celia – „rám szárat”.

A Celia verseknél a szerkesztő ragaszkodik korábban kialakított koncepciójához, mely szerint az első Celia vers elveszett volna, s az első helyen álló, ránkmaradt töredékvers a ciklus második darabja lenne. Ezt az elképzelést más sajtó alá rendezők (l. pl. az újvidéki kiadványt) is magukévá tették, pedig igen ingatag alapokon áll. Egyrészt az a megfigyelés támogatná, hogy a ciklus második ránkmaradt verse nem számozott, másrészt az, hogy a cikluson belül többször is előfordul két vers egy szám alatt. Az előbbieket valószínűsíténe, hogy az első két fennmaradt vers is egy szám alá tartozik, a második alá, tehát az első költemény elveszett.

A gondolatmenetnek több szépséghibája van. Igaz ugyan, hogy a ciklusban két vers két esetben is egy számot kap, csak hogy a második ének fölött mindig szerepel az „in eandem fere sententiam” megjelölés, azaz ugyanarról szól, mint az első, tulajdonképpen egy lezárásforma, a két vers együtt egész. A ciklus első két ránkmaradt énekénél viszont nyilvánvalóan nem ez a helyzet. Az, hogy a második nincs számozva, szintén nem súlyos érv, a kódexben másutt is előfordul, hogy a második elfelejti fölírni a sorszámot. (Erre épp Varjas figyelmeztetett.)

Ha van három versünk, ahol az elsőnek az eleje hiányzik (tehát nem tudható, hogyan volt számozva), a második fölött nincs sorszám, míg a harmadik előtt ott a számozás: nem nyilvánvalóbb-e arra gondolni, hogy az első, töredékesen fennmaradt vers volt a ciklus első darabja, a második a második stb.?

Balassi kétes hitelű versei közé – meglepő módon – Varjas besorol egy olyan töredéket, a „megsértett szívemnek . . .” kezdetűt, amelyről a szakirodalom (Stoll) már korábban megállapította, hogy az Eurialius és Lucretia című széphistóriából való.

Szavá kell tennünk a feltűnően nagyszámú sajtóhibát (lilomszál, 188. l., cseggő-patak, 69. l., Bornemisza, 765. l. [helyesen: Bornemisza] stb.): úgy látszik a szerzői imprimatúra nem hagyható el büntetlenül!

A Balassi versekhez kötődő jegyzetek – egyes, erősen vitatható javítások indokolásának a kivételével, – általában korrekt, jó tájékoztatást nyújtanak. Ezzel kapcsolatosan kevés kritikai megjegyzésünk van. Első helyre az az észrevétel kívánkozik, hogy Varjas, amikor röviden áttekinti az eddigi kiadásokat, felvázolva a kronologikus koncepciójától a ciklusközponthoz vezető utat, említi Eckhardt és Stoll nevét, Horváth Ivánét azonban nem, pedig – tudtommal – Balassi cikluskompozícióira az ő kutatásai irányították rá elsőként a figyelmet, és az első ilyen jellegű sajtó alá rendezés is Horváth Iván nevéhez fűződik.

Túlzásnak vagy túl durva leegyszerűsítésnek tartjuk azt a megállapítást, mely szerint Balassi szerelmes verseinek a XVIII. század végére „már híre sem maradt” (921. l.). Kellene, hogy maradjon, hiszen a korabeli verstermés tele van Balassi reminiscenciákkal, és még a jezsuita Faludi Ferencről is filológiai pontossággal bebizonyítható, hogy ismerte Balassi szerelmes verseit. Erősen megkérdőjelezhető a 31. jegyzetben kifejtett – Varjastól már korábban is hangzott – „Csak Borbála” (=csupán Borbála) akrosztichon olvasat, Csak Borbála helyett. Nem egészen érthető az 59. jegyzet megfogalmazásának óvatossága: „Lehet, hogy Balassira Angerianus egyik epigrammája volt hatással . . .”. Nem lehet: biztos. A két vers összetetéséből – majdhogynem tükörfordítás! – ez olyan nyilvánvaló, hogy számomra érthetetlen Varjas fenntartása.

Balassi munkái után kronológiai sorrendben következnek a XVI. századi költők művei. Az első között szerepel Vásárhelyi András éneke, melyet Varjas – a jegyzet tanúsága szerint – a Peer-kódex alapján közöl, figyelembe véve azonban a Thewrewk-kódexbeli változatot is. Szövegközlését érdemes összehasonlítani Kurcz Ágnesével (A régi magyar vers. Bp. 1979. 23–24. l.), mi az utóbbit tartjuk filológiai-lag megalapozottnak.

Merészség ebben az 1508-ban írott versben a tárgyias imperatívusz *d* ragos alakjának a használata, az -it (és hangzóváltozatai: -et, -ét) végű igéknél ezt még Balassi sem nagyon ismeri (több mint félévszázaddal Vásárhelyi után!), Varjas mégis átírja az *engesztelj-t engeszteld-re*, a *fordejts-t fordejtsd-ra*, a *térjts* alakot *téretejtsd-re*. A 38. és 39. sorban nyilvánvalóan a Thewrewk-kódex őrizte meg az eredeti szöveget: „iszamandó mi sok vétkezetönk / rettenetes nekönk nagy esetönk”, Varjas mégis a Peer-kódexbelit választja: „És minekönk mi sok vétkezetönk / Rettenetes nekönk vétkezetönk”. Ugyanez a helyzet a 46., 48. és az 56. sor esetében is.

A jegyzetekben a szerkesztő nemritkán hivatkozik arra, hogy a szövegeket egykorú kiadások nyomán közli. Ezzel az állítással szemben e sorok írójában esetenként komoly kétségek merültek fel.

Például Bogáti Fazakas Miklós két művéről is azt írja Varjas – az Énekek Énekének és Jób könyvének fordításáról, – hogy Péchi Simon énekeskönyvéből merítette a szöveget. Ezek a versek azonban nem szerepelnek a megjelölt forrásban.

Hasonlóan sajátos eredményre vezet, ha az Apollonius históriájához írt jegyzet állításait vizsgáljuk meg. A műnek, Varjas szerint, „első kiadása 1591-ben jelent meg Kolozsvárt, a második 1592-ben Siczen (Németlövő; RMNy 661., 669.). (699) Újabb kiadása: Berecz Sándor, Bp. 1913. *Szövegünket a két korabeli kiadás alapján közöljük.*„ (Kiemelés tőlem, K. P.)

Csoportosítva megjegyzéseinket:

1. Az idézett RMNy számon (669.) egy kalendárium található, – ez valószínűleg csak sajtóhiba.
2. Az Apolloniusnak *nincs két fennmaradt korabeli kiadása*, csupán egy, a kolozsvári. A németlövői nyomtatványtöredékről csak feltételezhető (egyébként teljesen megalapozottan), hogy eredetileg Apollonius históriája is benne lehetett. Következésképp Varjas nem használhatott két korabeli forrást.
3. Nem is használt, még egyet sem, ugyanis a Berecz-féle, 1913-ban megjelent munka alapján dolgozott. Ez egyértelműen kiderül azokból az emendálásokból, melyeket Varjas a szövegen végez, ezek ugyanis a Berecz közölte – egyébként XVIII. századi kiadásokban felbukkanó – variánsokkal azonosak.

Fenntartásaink közül említést érdemel még, hogy nem tudjuk: milyen érvek alapján lehet teljes biztonsággal Ecsedi Báthory Istvánnak tulajdonítani a Balassi-kódexben fennmaradt, Báthory akrosztichonú verset?

Az előzőkben – a teljesség igénye nélkül – jórészt a kötet gyengéit vettük górcső alá. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a talán túlzott szigorúságra az az őszinte tisztelet készítetett, melyet Varjas Béla munkájának mennyisége – többszáz XVI. századi vers kiválasztása, sajtó alá rendezése! – és minősége egyaránt megérdemel. Csak dicsérni lehet a válogatás szempontjait, az említettem szövegközlési és jegyzetelési hiányosságok, tévedések pedig nem olyan jellegűek, hogy lényegesen csökkentenék a kötet használhatóságát.